

В.В.СТАНІСЛАВСЬКИЙ *

**ІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ КУПЦІВ ВІЙСЬКА
ЗАПОРОЗЬКОГО У «ЗОВНІШНІЙ» І «ВНУТРІШНІЙ»
ДОКУМЕНТАЦІЇ РОСІЙСЬКОГО ПОСОЛЬСТВА
В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ПОЧАТОК XVIII ст.)**

На основі аналізу матеріалів російського посольства в Османській імперії демонструється різниця в ідентифікації українських купців у різних видах документів. Звертається увага на визначення їх як «росіян» у паперах, призначених для використання поза межами царських володінь, і на тенденцію перенесення цієї практики у внутрідержавну сферу. Встановлення того факту, що більшість купців, які торгували в Туреччині, були українцями, дає авторові підстави стверджувати про їх інтенсивнішу, порівняно з росіянами, діяльність.

Ключові слова: Військо Запорозьке, Османська імперія, Росія, Стамбул, Ніжин, українські купці, торгівля, Толстой.

Опрацювання комплексу документів російського посольства у Стамбулі з метою пошуку матеріалів до історії торгівельних зв'язків Війська Запорозького з Туреччиною на початку XVIII ст. дозволило нам зауважити велику різницю в ідентифікації українських купців, що її дають різні види джерел. Таких випадків достатньо для спроби з'ясування тенденцій і закономірностей цього явища. Як буде показано нижче, наявність лише одного типу джерел може спонукати навіть ретельного й відповідального дослідника дійти далеких від правди висновків, а для не надто прискіпливих чи просто заангажованих – стати вагомим інструментом у розвитку своєї концепції.

У цій статті ми розглянемо різномірну документацію, яка має розкрити порушене питання. Насамперед звернемо увагу на проїжджі листи, що надавалися російським послом, зіставимо їх дані з інформацією інших джерел, проаналізуємо матеріали турецького походження, котрі відображали відомості про купців, надані російською стороною, а також записи дипломатичних переговорів, що містять формулювання про купців із теренів, підвладних московському цареві. Поглянемо й на узагальнення щодо ідентифікації купців у документах, які призначалися для російської політичної системи (разом із підпорядкованою їй Гетьманщиною).

Різку різницю в ідентифікації українських купців, яка залежить від типу документів, можна добре показати шляхом почергового аналізу інформації цих джерел. На нашу думку, усю документацію доцільно розподілити на «зовнішню» та «внутрішню»: перша призначалася для адресатів поза царськими володіннями, у тому числі й за межами Війська Запорозького, натомість друга використовувалася в Росії й на теренах Української держави.

* Станіславський В'ячеслав Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу

E-mail: vvslavava@ukr.net

Зауважимо, що можливість зіставлення значної кількості різноманітних документів виникла в результаті опрацювання такого особливого типу джерел, як статейні списки, до складу яких вносилися копії виданих чи відправлених від посольства та отриманих паперів, а також записувалися різноманітні дані про поточні справи.

Порівняння зовнішньої та внутрішньої документації щодо певних купців

Отже звернімося до архівних свідчень. Для зручності позначимо кожен випадок ідентифікації одного купця чи групи їх порядковим номером. Далі – зіставимо зовнішню (дані проїжджих листів) та внутрішню (записи у статейних списках, листи П.Толстого до І.Мазепи, І.Скоропадського, Ф.Головіна й П.Шафірова) документацію. Додатково, для фактологічних уточнень, розглядаємо листи І.Мазепи та Ф.Головіна до посла.

1. а) 21 серпня 1704 р. російський посол велів надати проїжджий лист мешканцеві Фастова Олександрові Остаф'єву. У цьому документі вказано, що останній приїжджав до турецької столиці у торговельних справах, а тепер їхав із товаром до «Російської держави». Разом із купцем був один його робітник «російського народу»¹. Зазначення Фастова як міста, де проживав О.Остаф'єв, дає підстави відразу відкинути твердження документа, що він їхав до Росії. А слідом за цим виник сумнів в ідентифікації робітника як росіянина. Вірогідніше, що він був українцем. б) У статейному списку перед текстом проїжджого листа зазначено лише, що О.Остаф'єв 21 серпня відпущений до Фастова².

2.1. а) За інформацією наданого П.Толстим проїжджого листа від 11 вересня 1704 р., цього дня з Константинополя вирушали купці «російського народу», а прямували вони до «Російської держави». Зазначалися імена та прізвища: Василь Матвеев, Михайло Дмитрієв, Варлам Мілеев. Купців супроводжували їхній робітник Гнат Васильєв, «москвитин» Лазар Беляєв, монахи Варфоломій та Михайло, звільнені з полону «російського ж народу люди» – троє чоловіків і стільки ж жінок. Далі у проїжджому листі узагальнювалося, що купці й усі інші належали до «російського народу»³. У цьому випадку документ не містить інформації, яка змусила б сумніватися, що купці були росіянами та їхали до Росії.

б) Зробити зовсім інший висновок дає змогу запис у статейному списку, який уміщено перед текстом проїжджого листа, котрий ми відносимо до внутрішньої документації. Отже у цьому записі за 11 вересня 1704 р. зазначено, що з Константинополя виїжджали купці «малоросійського народу» Василь Матвеев із товаришами, які перебували у цьому місті в торговельних справах. Із купцями російський посол пересилав лист до І.Мазепи, де написав, що в турецькій столиці були гетьманського регіменту «малоросійських сторін

¹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.89. – Оп.1. – 1704. – Д.3. – Л.366–366 об.

² Там же. – Л.366.

³ Там же. – Л.405 об. – 406.

мешканці»⁴. У даному разі немає сумнівів, що всі ці люди були українськими купцями, у супереччю тому, що декларував проїжджий лист.

Є й інші факти про В.Матвеева, котрі підтверджують його українське походження. Так, у привезеному купцями листі І.Мазепи до П.Толстого від 15 серпня 1706 р. про В.Матвеева зазначено як про «купця й обивателя тутешнього малоросійського»⁵. У запису статейного списку за 22 жовтня 1706 р. знаходимо дані про те, що цього дня на посольський двір до П.Толстого з'являлися купці «малоросійського народу» Василь Матвеев із товаришами, які розповіли про своє прибуття з Криму⁶. 1 січня 1707 р. П.Толстой писав І.Мазепі, що «купці народу малоросійського» – В.Матвеев та інші, з якими було прислано гетьманський лист, успішно прибули до Константинополя. У цьому ж посланні посол писав про свою турботу щодо кожного з купців «великоросійських і малоросійських». Далі дипломат повідомляв про виїзд рідного брата В.Матвеева з османської столиці. Зі слів П.Толстого про майбутню зустріч цього купця з гетьманом робимо висновок, що він їхав до України⁷. Є й інші дані, які підтверджують українське походження обох братів. Вони свідчать також, що брата Василя Матвеева звали Мануїлом. Так, у листі українського правителя до російського посла від 17 червня 1708 р. знаходимо згадку, що В.Матвеев був мешканцем Прилук і доводився рідним братом М.Матвееву⁸. У запису статейного списку від 29 липня 1708 р. йшлося про приїзд того дня до Константинополя «купців, українських козаків» Мануїла Матвеева з товаришами⁹. У запису статейного списку від 15 липня 1709 р. М.Матвеева названо «купецькою людиною», котрий віз листа від посла до «козацького» гетьмана І.Скоропадського¹⁰. У тому ж посланні П.Толстого до І.Скоропадського М.Матвеев ідентифікувався як «купець малоросійського народу» гетьманського регіменту, котрий повертався в «малоросійські сторони»¹¹.

2.2. а) Ще в одному проїжджому листі від 26 березня 1707 р. В.Матвеев – людина «малоросійського народу»¹². б) Натомість у запису статейного списку перед проїжджим листом і в листі П.Толстого до П.Шафірова від тієї ж дати В.Матвеева названо «козаком», який прибував до Константинополя в торговельних справах¹³.

3. а) 24 листопада 1704 р. П.Толстой надав проїжджі листи Тимофіїві Якимову, Йосипові Кондратьєву, Іванові Іванову, Андрієві Васильєву та Іванові Остаф'єву. 3 грудня того року подібні документи одержали Денис Мануйлов і Дмитро Радіонов. В усіх цих паперах йшлося про поїздку в «Російську державу» людей «російського народу»¹⁴. б) Записи статейного списку, які зроблено поза

⁴ Там же. – Л.404–404 об.

⁵ Там же. – 1706. – Д.3. – Л.372.

⁶ Там же.

⁷ Там же. – 1707. – Д.3. – Л.1 об. – 2.

⁸ Там же. – 1708. – Д.2. – Л.298–299.

⁹ Там же. – Л.298–298 об.

¹⁰ Там же. – 1709. – Д.1. – Л.326.

¹¹ Там же. – Л.326–326 об.

¹² Там же. – 1707. – Д.3. – Л.94 об.

¹³ Там же. – Л.94, 99 об.

¹⁴ Там же. – 1704. – Д.3. – Л.577 об. – 579.

текстом-прикладом проїжджих листів (оскільки всі вони були ідентичними, то в даному випадку наведено лише один текст), свідчать, що всі перелічені купці були мешканцями Ніжина. А це, на нашу думку, одразу перекреслює версію про їх російське походження, яка могла б виникнути за наявності лише виданих П.Толстим документів¹⁵. Тобто є підстави вважати їх саме українцями (припущення про грецьке походження навряд чи виправдане, адже греків називали окремо).

4. а) 2 січня 1707 р. Семен Володимиров, Василь Степанов та Мануїл Матвеев із трьома своїми челядниками отримали спільний проїжджий лист від П.Толстого. У цьому документі їх названо купецькими людьми «російського народу», які їхали до «Російської держави»¹⁶. б) Запис статейного списку перед текстом проїжджого листа теж говорить про надання цього документа торговим людям «російського народу»¹⁷. Ми, однак, схильні вважати, що ці купці були українського походження, зважаючи на аналогічні випадки – ідентифікацію у проїжджих листах українських купців як російських, а також на те, що один із них (М.Матвеев) був українцем, що відомо з кількох інших джерел.

5. а) 26 березня 1707 р. російський посол надав проїжджий лист мешканцеві Києва людині «російського народу» Максимові Самойлову. Також у документі сказано, що цей купець їхав зі своїми купленими товарами з Константинополя до «російських кордонів»¹⁸. б) Передує копії проїжджого листа запис про те, що його видано київському міщанинові М.Самойлову¹⁹. Уже через місце проживання маємо підстави ідентифікувати цю людину українським купцем. Такий висновок підтверджують інші дані. Так, у запису статейного списку від 7 січня 1707 р. повідомляється, що до турецької столиці приїхали купці «великоросійського й малоросійського народів»²⁰. Далі з'ясовується, що частина їх прибула з території Російської держави, маючи проїжджий лист від царя, а решта, разом із М.Самойловим, – з Києва за проїжджим листом київського губернатора²¹. Отже є незаперечні підстави вважати М.Самойлова українським купцем.

6. а) 28 березня 1707 р. П.Толстой видав проїжджий лист купцеві Михайлові Дмитрієву з трьома його «робітниками». У документі останнього названо козаком «російського народу», який приїжджав до Константинополя по боргові гроші, а тоді повертався в «Російську державу»²². б) У статейному списку перед проїжджим листом М.Дмитрієва ідентифіковано вже по-іншому – як «малоросійського народу торгіву людину». «Робітники» ж виявляються козаками, які звільнилися з турецької неволі. Причому у записі стосовно цих трьох людей зазначено, що вони також козаки, як і М.Дмитрієв²³. Стосовно різниці в їхній ідентифікації, найвірогідніше, що російський посол з якоїсь причини не хотів вказувати на минуле козаків як невільників. Маємо й додаткові свідчення про

¹⁵ РГАДА. – Ф.89. – Оп.1. – 1704. – Д.3. – Л.577 об., 578 об. – 579 (док. №3).

¹⁶ Там же. – 1707. – Д.3. – Л.2 об. – 3 об.

¹⁷ Там же. – Л.2 об.

¹⁸ Там же. – Л.102 об. – 103.

¹⁹ Там же. – Л.102 об.

²⁰ Там же. – Л.10.

²¹ Там же. – Л.10–12.

²² Там же. – Л.105 об. – 106.

²³ Там же. – Л.105 об.

українське походження цього купця. Так, запис статейного списку від 19 серпня 1708 р. свідчить, що М.Дмитрієв, котрого названо «торговою людиною, козаком», виїхав зі Стамбула з листом до українського гетьмана. У посланні до І.Мазепи від 19 серпня 1708 р. П.Толстой назвав його людиною гетьманського регіменту²⁴.

7. а) 3 липня 1709 р. П.Толстой видав проїжджий лист купцеві Мануїлові Канювцеві. У ньому зазначалось, що з Константинополя до «Російської держави» відпущено торгую людину «російського народу» з власним товаром та людьми²⁵. б) У запису статейного списку М.Канювець – торгова людина вже «малоросійського народу»²⁶.

8. а) 7 серпня 1709 р. П.Толстой надав проїжджого листа купцеві «російського народу» Стефанові Остаф'єву, який виїжджав із Константинополя до «Російської держави» зі своїм товаром та двома челядниками²⁷. б) Запис статейного списку перед листом свідчить, що документ для проїзду було видано ніжинському купцеві²⁸. Згадки про цю людину зустрічаються й в іншій внутрішній документації. Так, у запису статейного списку за 19 лютого 1705 р. зазначено, що цього дня до посла прибув із Москви «черкашенин» С.Остаф'єв із різними документами від царської верхівки. Раніше П.Толстой уже відправляв його з листами до російської столиці²⁹. А в посланні Ф.Головіна до П.Толстого, привезеному цією ж людиною, її названо Остафієм Остаф'євим та ідентифіковано «ніжинським мешканцем регіменту гетьманського»³⁰. 10 березня 1705 р., як свідчить запис у статейному списку, мешканець Ніжина Степан Остаф'єв виїхав зі Стамбула до Москви з листами П.Толстого до Ф.Головіна та І.Мазепи³¹. Про те, що С.Остаф'єв був ніжинцем, російський посол писав того дня й у листі до Ф.Головіна³².

Стосовно ще одного купця маємо єдину ідентифікаційну згадку, яка свідчить про його українське походження. Так, згідно із записом статейного списку від 10 березня 1704 р., того дня було відправлено листа від П.Толстого до І.Мазепи з «черкашенином» Федором Чюлаком³³.

Документи Османської держави, які наслідували ідентифікацію російської зовнішньої документації

Аналіз і висновки щодо цієї категорії документів робитимемо на підставі зробленого в російському посольстві перекладу оригінального султанського фірману, а також запису у статейному списку щодо указу дефтердара. Дізнатися про формулювання, що фігурували в оригіналах, неможливо через їх відсутність. Як і раніше, позначаємо кожен випадок окремо.

²⁴ Там же. – 1708. – Д.2. – Л.332 об. – 333.

²⁵ Там же. – 1709. – Д.1. – Л.311 об. – 312 об.

²⁶ Там же. – Л.311 об.

²⁷ Там же. – Л.484 об. – 485 об.

²⁸ Там же. – Л.484 об.

²⁹ Там же. – 1705. – Д.4. – Л.35 об. – 36.

³⁰ Там же. – Л.38.

³¹ Там же. – Л.77 об.

³² Там же. – Л.77 об. – 78.

³³ Там же. – 1704. – Д.3. – Л.105 об.

1. а) У фірмані султана Агмеда III згадується Юрій – «один із купецьких людей московських», котрий привіз товари зі «сторін московських»³⁴. б) Натомість у запису статейного списку від 29 вересня 1703 р. йшлося про приїзд на посольський двір «черкашенина» Федора, сина купця Юрія, який помер в Єгипті³⁵. А у запису статейного списку, який пояснював султанський фірман, зазначалося, що цей указ стосується пожитків «малоросійських міст мешканця черкашенина Федора Георгієва»³⁶. Крім того, у листах П.Толстого до І.Мазепи від 20 жовтня 1703 р., 15 січня й 10 березня 1704 р. Федір – людина гетьманського регіменту, мешканець Ніжина³⁷.

2. а) Згідно з записом статейного списку, 29 листопада 1706 р. до П.Толстого прийшов його пристав Асан-ага і передав послові укази про «московських» торгових людей за підписом дефтердара – аби з них не брали податків у Туреччині. Ці укази, як сказано в документі, було роздано двадцять одному «російському» купцеві. Також пристав передав дипломатові гроші – 7,5 левків, сказавши, що їх видано зі скарбниці для тих двох «московських» купців, з яких було взято харадж³⁸. б) Далі у статейному списку читаємо, що гроші було віддано «малоросійських міст мешканцеві» Степанові Остаф'єву, адже саме з нього та з його робітника взято харадж³⁹. Отже два «московських» купці виявилися українцями. Це дає підстави сумніватися в тому, що й решта торговців, яким було роздано укази, походили з Росії. Знайшлися інші дані про названого купця. У запису статейного списку від 23 листопада 1704 р. Степан Астаф'єв – мешканець Ніжина, який їхав із листом до українського гетьмана. У листі П.Толстого до І.Мазепи від того ж числа С.Астаф'єв – людина гетьманського регіменту⁴⁰.

Ідентифікація купців під час спілкування російського посла з представниками Османської імперії

1. Наприкінці липня 1702 р., при зустрічі з волоським господарем в Яссах, П.Толстой говорив про переорієнтацію торговельного шляху на Азов. При цьому всіх купців із теренів, підвладних цареві, він називав «московськими» або «російськими»⁴¹.

2. 30 грудня 1703 р. П.Толстой переказував А.Маврокордато свої претензії щодо оподаткування ніжинських купців в Османській імперії («російських сторін мешканці міста Ніжина купецькі люди») ⁴². 1 січня 1704 р. російський дипломат доручив своєму приставу Асан-азі привезти відповідь від Порти у справі «про підданих царської величності торгових людей про ніжинських мешканців»⁴³.

³⁴ РГАДА. – Ф.89. – Оп.1. – 1703. – Д.3. – Л.494.

³⁵ Там же. – Л.446.

³⁶ Там же. – Л.494.

³⁷ Там же. – 1703. – Д.3. – Л.458 об.; 1704. – Д.3. – Л.8 об., 106.

³⁸ Там же. – 1706. – Д.3. – Л.397 об.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же. – 1704. – Д.3. – Л.574 об.

⁴¹ Там же. – 1702. – Д.1. – Л.49 об. – 50.

⁴² Там же. – 1703. – Д.3. – Л.499–499 об.

⁴³ Там же. – 1704. – Д.3. – Л.2.

15 лютого 1704 р. дефтердар-паша зреагував на запит посла щодо оподаткування «російських купецьких людей». Як записано у статейному списку, паша відповідав про взяття з них (з «Російської держави купецьких людей», або в іншому варіанті – «російських купецьких людей») харадж. Коли ж дійшло до повернення цих грошей купцям, то з'ясувалося, що більшість із них була мешканцями Ніжина, а саме Ісає Іванов, Анастас Іванов із робітником Федором, Олексій Васильєв із робітником Марком. Також у переліку названо «черкашенина» Федора Чюлака. До росіян же можна зарахувати трьох селян Бутурліна – Гаврила Тиханова з товаришами, яким теж повернули гроші⁴⁴. Зовсім інакше ідентифіковано цих людей у листі російського дипломата до українського гетьмана від 7 березня 1704 р. У представленні П.Толстого І.Мазепі це – «регіменту вашого торгові люди ніжинські мешканці»⁴⁵.

3. 29 липня 1704 р. П.Толстой говорив великому візирі про надто високі податки, які брав константинопольський юмрукчей із «російських» купців, маючи на увазі всіх, хто був підпорядкований цареві⁴⁶. А 30 липня 1704 р. П.Толстой відправив листа до кесарійського митрополита, в якому згадав про свої перемовини з великим візиром стосовно оподаткування «торгових людей московських»⁴⁷. Зовсім інші формулювання знаходимо в посланні до українського правителя. Так, 4 вересня 1704 р. в листі до гетьмана І.Мазепи російський посол повідомив про свою розмову з великим візиром щодо оподаткування купців. Причому йшлося саме про купців із Війська Запорозького – «зі сторін малоросійських» гетьманського регіменту, які на той час перебували в Константинополі. У відповіді великого візира, за словами П.Толстого, йшлося про торгових людей «як регіменту вашої світлості, так і про інших російського народу»⁴⁸.

4. Під час зустрічі з великим візиром 10 листопада 1706 р. П.Толстой говорив про взяття 3-процентного податку з «московських» торгових людей, які на той час перебували в Константинополі⁴⁹. А 12 листопада 1706 р. посол звернувся з проханням до Порти стосовно «російських» купців. Йшлося про збитки від значних податків, котрі бралися з купців, що прибували сухопутним шляхом із «Росії». За запитом візира дефтердар зробив виписку з документа, яким раніше це питання вже врегульовувалося: говорилося про те, що не потрібно брати харадж із купців «народу московського», а також як слід чинити, коли його неправомірно взято. У результаті великий візир наказав, щоб купці, котрі заплатили зайвий податок, прийшли до дефтердара, аби з'ясувати, чи справді ці люди належать до «народу московського»⁵⁰. Ситуація вирішилася 29 листопада 1706 р., коли російському послові було передано укази від турецького уряду, про що ми зазначали вище (див. п. 2 підрозділу «Документи Османської держави...»).

⁴⁴ Там же. – Л.49–50.

⁴⁵ Там же. – Л.103–103 об.

⁴⁶ Там же. – Л.328–329.

⁴⁷ Там же. – Л.332–332 об.

⁴⁸ Там же. – Л.395 об. – 396 об.

⁴⁹ Там же. – 1706. – Д.3. – Л.385 об. – 386.

⁵⁰ Там же. – Л.389 об. – 391 об.

5. 27 червня 1707 р. П.Толстой обговорював з Н.Маврокордато пограбування підданих султанові грецьких купців у 1706 р. Фактично, на цих переговорах усіх купців із царських володінь ідентифікували як людей «російського народу», а підлеглі цареві терени називали «Російською державою». Так, у зв'язку з цією подією П.Толстой пропонував, щоб османська влада заборонила купцям зі свого боку їздити волоським шляхом через його небезпечність до «Російської держави», а направляла їх до Азова. Натомість Н.Маврокордато говорив про безпечні поїздки цим шляхом купців – царських підданих «російського народу» до Константинополя. Московський дипломат на це мовив, що небагато купців «російського народу» проїхали суходолом до турецької столиці, можливо «якимись особливими безпечними дорогами». У цьому контексті один фрагмент із переговорів указує на те, що насправді пограбовані купці вели свої справи в Україні: дипломат говорив про неправдивість поданого купцями списку втрачених товарів, ґрунтуючись на тому, що їх неможливо купити в «малоросійських містах»⁵¹.

6. 23 грудня 1707 р. П.Толстой знову зустрічався з Н.Маврокордато, якому виказував пропозиції для передачі великому візирові, в яких весь час зустрічаємо те саме узагальнення – купців із теренів, підвладних цареві, посол називав «російськими», а самі ці терени – «Російською державою». Так, від імені царя посол пропонував, щоб султан заборонив підвладним йому торговим людям їздити волоською територією до «Російської держави», а вся торгівля йшла в Азові. На слова від Порти про безпечний проїзд цим шляхом «російських» купців, дипломат зауважував, що там багато потерпають від розбійників і «російські» купці. Також говорив про пограбування, узяття в полон та продаж татарами «російських» купців навіть у населених місцях імперії. За його словами, ті «російські» купці, які без проблем приїжджали до Константинополя, мали зазнавати скрути від податків та іншого, приміром від узяття хараджу в дорозі по містах і в османській столиці. П.Толстой ставив питання про те, як може розвиватися торгівля між двома державами з такими проблемами для купців «російського народу», а особливо через те, що підданим султанові купцям не можна їздити до «Російської держави» через волоські землі.

Коли ж справа стосувалася конкретних фактів, то фактично могло йтися про українські терени. Приміром, якщо посол говорив про проблеми з торгівлею волоським шляхом, то для прикладу навів аргументи про крадіжки підвладними султанові купцями шведських невільників у «малоросійських містах» при від'їзді з «Російської держави», наступний явний продаж їх у Константинополі, безмитний провіз купцями товарів, заявивши, що через такі діяння їх неможливо пускати в «малоросійські міста». Говорячи про підданих султанові греків, пограбованих у 1706 р., посол відзначав, що неодноразово заявляв Порті: ті постраждали по своїй волі, адже в Москві й у «малоросійських містах» публічно розголошувалося, щоб купці з «російських сторін», які хочуть їхати у володіння султана, не йшли волоським шляхом через небезпеки від тамтешніх розбійників⁵².

⁵¹ РГАДА. – Ф.89. – Оп.1. – 1707. – Д.3. – Л.178 об. – 181.

⁵² Там же. – Л.341 об., 346–350.

Ще одне цікаве свідчення зі сфери розповсюдження купцями з Війська Запорозького інформації, яка привертала увагу османського керівництва: 6 травня 1709 р. до П.Толстого приїжджав племінник А.Маврокордато – Д.Мецевіт зі словесним посланням від дядька. Ішлося про інформацію, котру поширювали торгові люди, що приїжджали з «козацької землі»⁵³.

Узагальнююча ідентифікація купців у внутрішній документації

У цьому пункті ми звертаємо увагу на те, як ідентифікували купців у випадках, коли йшлося про певні явища, а не окремих людей. Узагальнюючи, посол називав «російськими купцями» всіх, хто приїжджав із царських володінь. Причому таке визначення зустрічається навіть у листі до гетьмана. Коли ж справа торкалася конкретики, то найчастіше йшлося про осіб із Війська Запорозького. Так, 17 грудня 1704 р. П.Толстой у листі до І.Мазепи писав про проблеми з оподаткуванням, які виникали в купців, котрі приїжджали з «малоросійських міст» без проїжджих документів та без гетьманських листів, адресованих самому послові. Усіх цих людей дипломат відносив до «російського народу»⁵⁴. Того ж дня П.Толстой писав Ф.Головіну, що в Константинополь приїжджає чимало купців із багатьма товарами саме з «малоросійських міст»⁵⁵.

24 грудня 1707 р. у цидулі до листа І.Головкіну П.Толстой писав про потребу турків у російських товарах та ефект від можливої заборони грекам їхати волоським шляхом по ті товари в «малоросійські міста». Усіх інших купців, котрі їздили волоським шляхом до Туреччини, дипломат ідентифікував як «російських»⁵⁶.

20 квітня 1704 р. російський посол у шифрованому листі писав бояринові Ф.Головіну про проблему оподаткування торгових людей із «Російської держави», підданих царя, які приїжджали раніше та продовжували приїжджати до Туреччини. Ними були, як зазначалося далі в листі дипломата, «черкаси і греки ніжинські, і інші». Звернімо увагу, що П.Толстой згадував насамперед купців з українських теренів – українців та ніжинських греків. Це може свідчити про те, що саме вони найчастіше приїжджали до Стамбула з царських володінь⁵⁷. Отже хоча дипломат писав про царських підданих і Російську державу, у листі до боярина він чітко визначав етнічне й територіальне походження купців.

26 серпня 1704 р. П.Толстой у листі до Ф.Головіна інформував про приїзди торгових людей із «Російської держави» в Константинополь: спочатку сухо-долом до Галаца, а далі – морем. Наступні дані, конкретизуючи походження цих людей, дозволяють зрозуміти, що насправді вони прибували не з Росії, а з українських земель і були українцями («а приїжджають оті без проїжджих грамот з України, черкаси»)⁵⁸.

⁵³ Там же. – 1709. – Д.1. – Л.187–187 об.

⁵⁴ Там же. – 1704. – Д.3. – Л.607 об. – 608.

⁵⁵ Там же. – Л.611.

⁵⁶ Там же. – 1707. – Д.3. – Л.356–357.

⁵⁷ Там же. – 1704. – Д.3. – Л.203 об.

⁵⁸ Там же. – Л.376–376 об.

Ідентифікація немирівського купця В.Рученкова

Цей випадок виділяємо окремо, оскільки він частково виходить за рамки розглядуваного матеріалу, адже купець був пограбований і потрапив у полон до татар, їдучи торгувати у Кримське ханство, а не у Стамбул. Однак він типовий у тому розумінні, що долею Василя Рученкова займалися російське посольство та османський уряд, а отже звучали схожі ідентифікаційні оцінки.

Як свідчать записи посольства, 7 листопада 1707 р. на перемовинах із Н.Маврокордато, присланим від великого візира, П.Толстой говорив про В.Рученкова як про купця «російського народу»; у меморіалі до великого візира від 12 листопада дипломат зарахував купця з його товаришами до росіян; 15 листопада 1707 р. в розмові з Д.Мецевітом називав В.Рученкова «московським» купцем; у запиті до А.Маврокордато від 29 листопада стосовно затримки В.Рученкова при Порті, цю людину знову названо купцем «російського народу»⁵⁹. І, урешті, 23 грудня 1707 р. в розмові з Н.Маврокордато П.Толстой говорив про В.Рученкова з товариством як про купців із прикордонних міст⁶⁰.

Внутрішня документація дає вже не такі однозначні оцінки. Згідно з записом статейного списку 31 жовтня 1707 р., на двір до П.Толстого прийшла «російська людина» Василь Рученков, який три роки тому потрапив у полон до татар під час подорожі з іншими купцями до Криму. Однак тут же читаємо, що він був мешканцем Немирова⁶¹. А в листі П.Толстого до І.Головкіна від 20 листопада 1707 р. знаходимо вже цілком іншу ідентифікацію. Посол писав бояринові, що в Константинополі знайшовся купець «малоросійського народу», три роки тому разом зі своїми товаришами пограбований і взятий у полон ногайцями. Дипломат зазначав, що відправив цього купця та з ним свій меморіал до Порти для того, щоб вона дізналася, які образи чинять ногайці «росіянам», та щоб показати вчинки прикордонного сераскера Юсуфа-паші⁶². 24 грудня 1707 р. П.Толстой у листі до І.Мазепи писав про В.Рученкова з товаришами як про «викрадених купців російського народу прикордонних міст»⁶³.

Декілька слів щодо згадок про ідентифікацію українських і грецьких купців з України в історіографії. Фахівці подеколи звертали увагу на фактаж статейних списків російського посольства, що стосується торгівлі. Але як вони трактували окремі дані, представлені нами у цій розвідці? Ось як визначала етнічну належність купців в епізоді, пов'язаному з їх оподаткуванням, Т.Крилова. До того, як у 1704 р. поліпшилися російсько-турецькі торговельні відносини, «російські піддані (переважно ніжинські греки та українці)» платили харадж і 10-процентний податок. Однак такий об'єктивізм дослідниці зникає вже в наступному реченні її праці: коли сплату хараджу було скасовано,

⁵⁹ РГАДА. – Ф.89. – Оп.1. – 1707. – Д.3. – Л.316, 317 об., 320 об., 337 об.

⁶⁰ Там же. – Л.344 об.

⁶¹ Там же. – Л.309.

⁶² Там же. – Л.333 об.

⁶³ Там же. – Л.352 об.

гроші повернули «російським» купцям. Тобто спочатку ніжинських греків та українців названо підданими Росії, а потім – росіянами. Далі Т.Крилова пише про заходи П.Толстого щодо приведення розмірів торговельного податку з «росіян» до однакового з французькими виплатами рівня. Коли ж історик знову звертається до конкретики у визначенні купців, то зауважує, що того року внаслідок зусиль посла з ніжинських греків було взято лише 3-процентний податок. Отже у цьому прикладі фактично йшлося про греків та українців, яких із позиції центральної московської влади називали підданими Росії й навіть росіянами⁶⁴. Натомість подібних розбіжностей не знаходимо у праці М.Павленка. Незрозуміло, чи то він обрав якусь позицію, або просто не помітив значної кількості купців з України. В усякому разі у його інтерпретації йдеться про те, що московському дипломатові доводилося захищати інтереси «російських торгових людей», а про українців і греків не згадується⁶⁵.

Аналізуючи матеріали статейних списків за темою статті, ми були свідомі того, що їхні дані не завжди могли бути достовірними. Приміром, припускаємо, що до числа «російських» купців потрапляли й греки, насамперед у контексті узагальнень, коли в документах чи на переговорах йшлося про всіх підданих царя. Але й у такому випадку сподіваємося на те, що неточності не перекреслять зроблених нами спостережень.

Отже розглянутий матеріал спонукає зробити висновок про постійне іменування у зовнішній документації посольства українських купців росіянами. Так їх називали у проїжджих листах (за окремими винятками). Щоправда, подеколи поряд з означенням цих купців як «російських» у документах трапляються дані, котрі дозволяють засумніватися щодо належності їх до росіян. Скажімо, зустрічаються такі визначення: «росіянин» із Києва, козак «російського народу». Зрозуміло, що лише за допомогою додаткових матеріалів вдається остаточно встановити належність цих людей саме до українців.

За представленням російської сторони принципи ідентифікації переходили до османської документації. Вони ж застосовувалися й на переговорах посла Росії з представниками турецької верхівки. Почасти це можна пояснити практичністю оперування термінологією – усіх, хто перебував під владою царя, було зручно окреслювати та сприймати як людей одного політичного організму, умовно називаючи їх росіянами. Особливо якщо до них усіх у міждержавних відносинах застосовувалися однакові приписи. При виникненні ж специфічних правил виділялася певна частина (приміром греки). Спостерігаємо й поступове проникнення «узагальнюючого» іменування українців і у внутрішню документацію. При цьому надзвичайно важливо пам'ятати, що така «зручність» оперування термінами приховувала стратегічний інтерес московської влади, який полягав у нівеляції відмінної етнічної й державної ідентифікації українських купців, що цілком відповідало загальній спрямованості на ліквідацію української ідентичності, створення єдиного «російського народу» в кордонах царських володінь. Аналізовані тут матеріали дозволяють говорити насамперед про спрямування

⁶⁴ Крылова Т.К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны // Исторические записки АН СССР. – Т.10. – Москва, 1941. – С.264–265.

⁶⁵ Павленко Н.И. Птенцы гнезда Петрова. – Москва, 2008. – С.390.

Москви на руйнування такої окремішності на міжнародному рівні, а також про поступове поширення цієї стратегії у царських володіннях.

На основі представленого матеріалу можемо також порівняти рівень розвитку українсько-турецької та російсько-турецької торгівлі. Як бачимо, зовнішня документація може дати підстави для ідентифікації значної кількості купців як російських, котрі приїжджали до Туреччини з Росії та туди ж поверталися, а при більш конкретизованому визначенні – як московських, оскільки саме з царської столиці, природно, мали б їхати найзаможніші, найактивніші представники купецької верстви. Урахування лише зовнішньої документації давало б підстави говорити про суттєвий розвиток російсько-турецької торгівлі. Однак зіставлення різнопланових джерел доводить, що такий висновок був би хибним, адже мова має йти переважно про українсько-турецьку торгівлю, оскільки більшість тих купців походила з теренів Української держави, і вони відігравали вагому, а можливо й провідну роль у торгівлі з Османською імперією порівняно з власне Росією.

№1

Запис статейного списку про повернення османським урядом грошей купцям за неправомірно взятий із них харадж, 15 лютого 1704 р., Константинополь

Того ж числа посылал посол к тефтедарь паше толмача Ивана Волошенина и велел ему за ево любовь благодарить что чюрбачея которой ему послу был не потребен от его посольского двора с караулу по ево тефтедарь пашину доношению переменяли.

И толмач приехал от тефтедарь паши послу явил что он по ево посольскому приказу тефтедарь паше говорил и выслушав де слов ево тефтедарь паша взаимно, за присылку ево толмача послу благодарствовал и говорил чтоб де посол будучи здесь яко гость был весел, и ни о чем не оскорблялся, понеже де по указу салтанова величества всякие ево пословы дела чрез него тефтедарь пашю будут исправлены; а что де прежде сего приказывал он посол к нему тефтедарь паше о том что с российских купецких людей взяли здесь харачь и о том де ему тефтедарь паше ведомо сколько, того харачю с них взяли неведением что они Российского государства люди и тот де взятой харачь приказал он тефтедарь тотчас отослать к нему послу на двор, а тем де Российского государства купецким людям приказал дать письма которые им при себе имеют и тем людям которые харачь собирают показывать, и по тем де письмам нигде с них харачю не спросят, а те де письма завтра закрепя он тефтедарь своею рукою пришлет к нему послу с приставом ево Асан агою, а деньги де которые с российских купецких людей были взяты в харачь велел он тефтедарь паша ему толмачю отдать при себе и те де деньги ему толмачю отдали а он толмач те деньги послу объявил.

И посол те деньги велел при себе роздать тем людям с кого они были взяты, а кому те деньги отданы и тому роспись.

Нежинскому жителю Исаю Иванову отдано десять левков.

Нежинскому ж жителю Анастасу Иванову отдано десять левков.

Работнику ево Федору отдано пять левков.

Нежинского ж жителя Алексея Васильева работнику Марку отдано три левка.

Черкашенину Федору Чулаку отдано десять левков.

Нежинскому жителю Федору Мануилову отдано пять левков.

Федоровым крестьяном Бутурлина трем человеком Гаврилу Тиханову с товарыщи отдано пятнатцать левков.

№2

**Із листа П.Толстого до Ф.Головіна,
26 серпня 1704 р., Константинополь**

Августа в 26-де послано к Москве к боярину Феодору Алексеевичю Головину цыфирное письмо, а в нем писано. [...]

Которые государь торговые люди, приезжают в Конянтинополь из Росийского государства, по земле до Галации, а от Галации чрез моря, я об них сколько могу попечение имею, и платят пошлину по три со ста, а лутчи б государь естли б чрез землю ныне не ездили, доколе торговое дело совершится, а приезжают оные без проезжих грамот с Украины, черкасы, и о том как воля великого государя и твое государя моего рассмотрение будет, а моя повинность что признаю, то милости твоей доносить. [...]

При сем тебе государю моему желая здравия, и всяких благ, слуга милости твоей Петр Толстой челом бью.

Из Константинополя августа 26-го дня 1704-го.

РГАДА. – Ф.89. – Оп.1. – 1704. – Д.3. – Л.372, 376–376 об.

№3

**Записи статейного списку
про надання ніжинським купцям проїжджих листів
і їх текст, 24 листопада і 3 грудня 1704 р.,
Константинополь**

Ноября в 24-де даны проезжие листы нежинским жителем купецким людем, Тимофею Якимову, Иосифу Кондратьеву, Ивану Иванову, Андрею Васильеву, Ивану Остафьеву, а в тех проезжих листах писано во всех равною мерою сиче.

Пресветлейшаго и державнейшаго великого государя царя, и великого князя Петра Алексеевича, всеа, Великия, и Малыя, и Белья Росии самодержца, его царского священно святого величества, посол при дворе великого государя салтанова величества турского в Константинополи пребывающей ближней стольник и наместник алатарской Петр Андреевич Толстой.

Прошу всякого по достоинству кому ведати належит, да пропустят без задержания, и без всякого убытка, поехать в Росийское государство, росийского народа человека Тимофея Якимова, и да покажут ему всякую любовь и споможение, в чем ему будет потребно.

А для лутчего имоверия подписали есмы сей потент нашею рукою, и запечатлели нашею печатю.

У подлинных потентов внизу подписано посольскою рукою сиче.

Петр Толстой.

И печать посольская приложена. [...]

Декабря в 3-де даны проезжие листы нежинским жителем, Денису Мануйлову да Дмитрею Радионову, а в них писано то ж что и в вышепомянутых проезжих листах, которые даны нежинцам Тимофею Якимову с товарыщи.

РГАДА. – Ф.89. – Оп.1. – 1704. – Д.3. – Л.577 об. – 579

№4

**Запис статейного списку про надання ніжинському купцеві
Мануїлові Канювцеві проїжджого листа та його текст, 3 липня 1709 р.,
Константинополь**

Июля в 3-де дан проезжей лист малоросиского народа торговому человеку Мануилу Канювцу, а в нем писано.

Пресветлейшаго и державнейшаго великого государя царя и великого князя Петра Алексеевича, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержца, его царского величества посол при дворе пресветлейшаго и державнейшаго императора его салтанова величества турецкого в Константинополи пребывающей ближней стольник и наместник алатарской Петр Андреевич Толстой.

Сим проезжим листом объявляем всем [о]б[щ]е и всякому особно в державе великого государя его салтанова величества турецкого во градах и во всяких местех вельможным господам и всяким начальным и приказным людям, а особливо в господарствах Мутьянском и Волоском и польской Речи Посполитой бла[го]роднейшим господам и всяким урядникам. В настоящем времени отпущен ис Константинополя в Росиское государство росиского народа торговой человек Мануло Канювец с товаром своим и с людьми о котором чрез сей наш лист просим дабы оный в надлежащем своем пути с вышепомянутым своим товаром и с людьми возимел вольную и безбедную свободу, а особливо на мытах и на индуктах и на перевозах и во всяких местех никакой дани от него не имать, и да будет ему учинено приятельское споспешествование по взаимной любви и по заключениям мирным как чинится в державе пресветлейшаго и державнейшаго императора всеросиского великого государя его царского величества подданным салтанова величества торговым людям, а когда оный достигнет до границ росиских, и тамо господам начальствующим об отпуске ево в надлежащей путь учинить по указу великого государя.

К сему проезжему листу предреченного посла печать приложена.

Дан в Константинополи во дворе росиского посла лета Господня 1709-го, июля в 3-де.

РГАДА. – Ф.89. – Он.1. – 1709. – Д.1. – Л.311 об. – 312 об.

Based on the analysis complex of sources of the Russian embassy in the Ottoman Empire the author shows the difference in the identification of Ukrainian merchants in different types of documents, draws attention to determining them as Russians in documents intended for use outside the tsar's possessions and the tendency transfer of this practice for internal use. Together with this ascertainment that most merchants who traded in Turkey were Ukrainian allows the author to assert that their activity was more intense than the activity of Russians.

Keywords: Zaporizhian Host, Ottoman Empire, Russia, Istanbul, Nizhyn, Ukrainian merchants, trade, Tolstoy.

